

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

---

On the Names of the Jews (Conclusion) /

קריאת שמות בישראל (סוף)

Author(s): יחיאל גדליהו גומפרץ and Y. F. Gumpertz

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 452-463 (תמוז תשט"ז), כרך חוברת

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23588351>

Accessed: 28-03-2016 08:10 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

<http://www.jstor.org>

קריאת שמות בישראל *

(סוף)

מאת יחיאל ג'דליהו גומפרץ

ג. השמות חוה, נח, חנוך כסגולה,
אף-על-פי שהם שמות שלפני אברהם אבינו

בזאת אני עובר לקבוצת שמות, שבהם ההוראה של סגולה בולטת עוד יותר: או שהשם עצמו הוא הסגולה, או שהוא קשור בטכס מיוחד, שנעשה כדי לבטל את כוח מלאך המוות. רובם ככולם שוב קשורים בכך, שלפני הולדת הילד מתו ילדים אחרים. ואם נעלה על דעתנו, מה מרובה היתה עד הזמנים האחרונים תמותת התינוקות בכלל, ובגיטאות הצירים וחסרי אור-השמש בפרט, אין להתפלא שהשתמשו, מלבד בקמיעות הידועים נגד לילית והכת דילה, בכל מיני שמירות וסגולות לטובת הילד הרך. כבר הזכרתי את מייסטרלין, מטרונא וכד', כשמות סגולה מפורסמים. אך הסגולה האפוטרו־פאית היא עתיקה הרבה יותר, השווה, למשל, מדרש תנחומא, פרשת צו, פסוק יז: "כי אשה כשית לקח: על שם נזיה נקראת כושית כאדם הקורא לבנו הנאה כושי, כדי שלא תשלוט בו עין, הרע"⁴². והשווה את השמות טשערנא (השחורה), שוארצמאן, מוריל⁴² א. מורינא, מורינא⁴² ב (הכהה, השחחר). על שני האחרונים מעיד מהר"מ חביב בספר "גט פשוט" ובספר "עזרת נשים", שדרכם להינתן אחר פטירת קרוב. ויש כלל במתן שמות, אשר היוצאים ממנו מלמדים אותנו שוב את חשיבות שמות הסגולה בימי-הביניים. הכלל היה, שלא לקרוא ילד יהודי בשם שלפני אברהם אבינו⁴³. התעודה העתיקה ביותר למנהג

* עיין בחוברת הקודמת, עמ' 340–353.

42. השווה גם דברי רש"י במ' יב, א. 42א. בצרפת.

42ב. "מורינא אינו לשון הקודש אלא לשון לעז (= ספרדית), הנו"ן בחולם, ופירושו איש שאינו לבן ואינו שחור אלא בינוני" ("גט פשוט", קכט [אה"ע], ס"ק פד).

43. בימי המשנה והתלמוד, כנראה, לא נקראו בנים על שם אברהם, אך גם לא על שמות משה, אהרן ודוד. וזכה דווקא מהללאל, שהיה לפני אברהם אבינו (עקביא בן מהללאל). שינוי הדעות אולי מתבטא בדברי ר' שמואל בר נחמן בבראשית רבה (מט, א): "השמעת מימך אדם קורא שם בנו פרעה, סיסרא, סנחריב? אלא אברהם יצחק ויעקב, ראובן שמעון לוי ויהודה". אך בכמה כתבי-יד ודפוסים של בראשית רבה חסרים "אברהם יצחק ויעקב". — אפשר שהמנהג לקרוא את הגרים בכינוי "בן אברהם" קדום מאוד הוא, ועליכן נמנעו היהודים מקרוא את בניהם בשם אברהם, פן יחשדו בבני בניהם שגרים הם, כשיקראו "בן אברהם". לפי ידיעה של פרופ' מ. שובה, ירושלים, לא נמצא עד עכשיו השם אברהם בכתובות שנתגלו עד סוף 1954 בבית-הקברות העתיק שבבית-שערים, וכן לא השמות משה ודוד. אכן נמצא השם Αβραάμ בכתובת אחת בבית-הכנסת העתיק שבטבריה (ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשי"ד, עמ' 161). גם בתלמוד בבלי לא נמצא השם אברהם. נמצא שם רק אברם חזואה (גיטין נ, א). וכבר בעל "סדר הדורות" רצה לתקן שם: אבימי

זה הוא ספר חסידים, סעיף תתשלט⁴⁴: "אז הוחל לקרוא בשם ה', זה ספר תולדות אדם: לקרוא לנער בשם ה' שהוא שמו של יהודי". ובתשובות המבי"ט (ר' משה די טראני, בן דורו של ר' יוסף קארו), ונציה שפ"ט, עמ' רעו, אנו קוראים: "כמו ששנינו בנדרים⁴⁵ אפילו שם ועבר דלא מסקינן שם אלא בשם מי ששמר את התורה כלה, והנקרא בשם יפת וכיוצא בו אשר קדמו לאברהם אבינו ואינו בכלל מי שעמלו בתורה ועושה נחת רוח לבוראו". ומהרי"ט בתשובתו, א"ה, רעט (ונציה ת"ה) קיצוני עוד יותר: "אין להעלות שם 'אדם' או 'נח' או 'שם ועבר', שאין להעלות שם אלא מא"א ואילך". אבל למעשה יש שלושה שמות יוצאים מן הכלל, והם: חוה, נח, חנוך⁴⁶. חוה, מפני ש"היא היתה אם כל חי"; נח מפני שהיה "תמים" מלידה, כמו שאברהם נעשה תמים על-ידי המילה, ועל-כן זכה השם נח להיות שם סגולה, ומצוי במצורף אליו הכינוי מייסטרלין, והוא עצמו מצטרף ל"חיים": חיים נח ונח חיים, "ומן הסתם הוא כנוי למנחם" (ב"ש); וחנוך, מפני ש"התהלך את האלקים" כמו נח, אבל מלבד זאת, מפני שהשם אינו מכוון לחנוך שעלי אדמות, אלא לחנוך אחרי ש"לקח אותו אלקים". כיצד? עד היום קיים צירוף השמות "זונדל העניך". העניך, הענוך, הוא המבטא הצרפתי של חנוך⁴⁷, בשוא במקום חטף-פתח ובה"א במקום חית⁴⁸; ו"זונדל" הוא Söhnelein, הבן הקטן, ומצוי על ידו גם זונלין בספרי השמות. ברשימות של זאלפעלד, עמ' 406, בא גם השם נערלין, ואין הוא Närtlein, הטיפש הקטן, כפי שחשב, כנראה, זאלפעלד, אלא הנער הקטן או הבן הקטן, זונדל⁴⁹ (לצורה זונדל השווה מנדל, קריינדל, שיינדל, וכד'). ומה לחנוך ולילד קטן? כתוב בספר היכלות⁵⁰: "שאלתי את מטטרון מה שמך. אמר לי יש לי ע' שמות... אבל מלכי קורא אותי נער. אמרתי לו... מפני מה קוראים לך בשמי מרום נער, השיב לי מפני שאני חנוך בן ירד... ומתוך שאני קטן ביניהם ונער בתוכם בשנים, לפיכך קוראים אותי נער". בצירוף חנוך-זונדל הכוונה היא אפוא לחנוך של מעלה, הוא מטטרון. אבל כשנעיין בספר חנוך⁵¹, יתברר לנו הדבר עוד יותר: "בכל יום ויום יושב מטטרון ג' שעות בשמי מרום וכונס כל אותן נשמות של

חזוהא. ואפשר גם לתקן: אפרם, השווה את השם רפרם, שלפי איגרת ר' שרירא גאון (נוסח ספר הערוך, ערך אביי), הוא ר' אפרם. 44. הוצ' ויסטינצקי, תרנ"א.

45. כבר הרב חיד"א, שם הגדולים ועד לחכמים (חלק ב, אות א, מס' ז: "אברהם גאון") העיר, שאין מאמר דומה נמצא במסכת נדרים, אלא שדברי המבי"ט סומכים רק על ספרי המקובלים; וכן בברכי יוסף, א"ה, סי' מו.

46. בתימן אינם קוראים ילדים בשלוש השמות הללו.

47. עי' הגיית האותיות בצרפת, "מבטאי שפתנו", עמ' 4. 48. שם, עמ' 21, הערה 64.

49. בימי כתיבת השם נערלין, 1298, עדיין לא השתמשו בעי"ן במקום ä, e, בהעתקת לעזים אשכנזים, אלא העי"ן היא ראייה, שלפנינו מלה עברית.

50. הוצ' ילינק, בית-המדרש, ה, עמ' 171–172; הוצ' מרכבה שלמה, ירושלים תקע"א, עמ' ט-י.

51. ספר חנוך, הוצ' ילינק, בית המדרש, ב, 1853, עמ' 115–116; ואותו הטכסט כבר בילקוט ראובני, אמשטרדם ת"ס, עמ' כד, בשם ספר סוד רוזא.

עוברין שמתו במעי אמן ושל יונקי שדים שמתו על שדי אמן ושל תינוקות של בית רבן שמתו על חמשה חומשי תורה ומביא אותן תחת כסא הכבוד ומושיבן כתות כתות חבורות חבורות ואגודות אגודות סביבות פניו ומלמדן תורה וחכמה ואגדה ושמועה ומסיים להן ספר תורה". ובפתיחת הפסקה נאמר בפירוש, מי הוא מטטרון זה: "ולקחתי לחנוך בן ירד מביניהם והעליתיו למרום להיות לי לעד עד ארבע החיות שבמרכבה". ובגמרא עבודה זרה ג, ב מצינו: "ברביעית מאי קא עביד [קודשא בריך הוא] ? יושב ומלמד תינוקות של בית רבן. ומעקרא מאן הוה גמיר להו ? אי בעית אימא מטטרון, ואב"א הקב"ה הא והא עבדי, דכתיב את מי יורה דעה ואת מי יבין שמועה גמולי מחלב עתיקי משדים". ומפרש שם רש"י: "גמולי מחלב: שמתו כשהם קטנים". ועוד אנו קוראים בילקוט ראובני⁵², "בשם מקובלים": "ר' מאיר היה ניצוץ של מטטרון דאיתמר עליו ר' מאיר חכם וסופר, והוא (מטטרון) ספרא רבא לעילא. הוא סוד אפיטרופוס שמינהו אבי יתומים". ובכן, חנוך לא זו בלבד שהוא אחד הצדיקים שלפני אברהם אבינו, אלא הוא מזכה את העוברים והתינוקות, שמתו לפני זמנם, לעמול בתורה ולעשות נחת רוח לבוראם. הכוונה במתן השם חנוך-נער היתה בערך כך, אם כי ההיקש אינו שלם וגם ההיגיון אינו שלם — אך אין ההיגיון שלם במנהגי עם —: יהי רצון שינקה הילד את אחיו, שמתו לפניו, על-ידי התורה שילמד. וכח מטטרון-חנוך הוא גדול כל-כך, שאין אנו צריכים לקרוא לילד בשם סגולה "זקן", אלא דווקא נער; כי כוחו של נער-מטטרון גדול יותר מכוח כל המלאכים שבמרכבה, כמו שכתוב בספר היכלות: "כשקשר לי הקב"ה כתר זה בראשי ועו כל שרי מלכיות ברום ערבות רקיע... ואפילו סמאל ראש לכל המסטינין שהוא גדול מכל מלכיות שבמרום ירא ומודעזע מלפני".

ואביא עוד ואריאנטה למנהג, שלא לקרוא לילד יהודי "שיעשה נחת רוח לבוראו" בשם שלפני אברהם אבינו. בעל ספר "זוהר הברית" מביא בשם ספר "אות ברית"⁵³: "כידור שם ממזר (כך כבר במהרי"ל, הלכות מילה, על-פי המעשה ביומא פג "כי דור תהפוכות המה") ובמקומות שאין הממשלה מניחה, אז יש לקרוא בשם שלפני אאע"ה, או זונדל, או איסר" (רמז ל- Sünde ולאיסור!).

ד. קריאה בשמות מלאכים

אוריאל, גבריאל, מיכאל, נוריאל, רפאל

בזמן קריאת השם חנוך-נער עדיין לא העזו יהודי ימי-הביניים לתת לבניהם שמות מלאכים ממש, כגון מטטרון (הוא חנוך של מעלה)⁵⁴. שמות המלאכים כמעט שאינם מופיעים כלל כשמות אנשים אצל היהודים במחצית הראשונה של ימי-הביניים, בעוד שהם

52. שם, נח, פסקה וירד ה', עמ' כה, טור א.

53. ספר זוהר הברית לר' אשר גרינאולד, אונגוואר תרצ"א, סי' כד, סעיף יז.

54. על חששות דומים כותב מהרש"ל בנוגע לשם כתריאל, ב"ים של שלמה", גיטין, פרק ד':

שכיחים מאוד אצל הנוצרים באותה תקופה, במיוחד השם מיכאל בביזאנטיון. היהודים קיבלו מנהג זה כנראה בביזאנטיון, ומשם נתפשט תחילה באיטליה ואחר ביתר מדינות אירופה. בין עדות המזרח התפשט בתקופה מאוחרת עוד יותר. בספרו של מ. ד. גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, הראשון הנקרא על שם מלאך, הוא ר' גבריאל ב"ר אליה, בן דורו של האר"י. החל בתקופת האר"י הולכים ורבים שמות מלאכי השרת בין יהודי המזרח בארץ-ישראל ומחוץ לה. גם בנתינת השמות הללו יש לראות כוונה לשמירת הילד. בחרו בעיקר בשמות רפאל, מיכאל, גבריאל. השם אוריאל אינו שכיח, ובמקומו נתנו במקצת מקומות, כגון בבל ופרס, את השם נוריאל. השכיח ביותר בין שמות הסגולה הנ"ל הוא רפאל. ארבעתם או חמשתם מופיעים גם בראש רשימות המלאכים בקמיעות לשמירת יולדות.⁵⁵ דומני, שבתחילה עוד היו חששות לתת שמות כאלה, כי ב"פחד יצחק", ערך "מלאכים", מצאתי בשם ספר "ארחות חיים", שבסוף ליקוטי ש"ס לאר"י, דפוס ליוורנו, שאסור על-פי הקבלה לבטא שמות מלאכים, פן יקבלו טומאה; "אמנם שמות המלאכים שהם נמצאים בפה כל אדם הנקרא בשמותם כגון מיכאל גבריאל רפאל וכו' מותר לאדם להזכירם ואין בזה חשש (לקבל טומאה) ע"כ". אותם הדברים מביא ר' חיים ויטאל כמעט מלה במלה בחיבוריו "שער השמים", פרשת שמות, ו"לקוטי תורה", טעמי המצוות, פרשת שמות, וילנא תר"מ, נז, א, בפירוש כנשמעים מפי רבו האר"י. כמו כן מצאתי בספר "טעמי המנהגים", חלק ב עמ' 41: "ובסדר של"ה כתוב: קבלה אמיתית מהרמב"ן ז"ל, כל הפוגע באדם רע יאמר ז' פעמים... אוריאל... המלאך הלז שמו כשם אדם, לכך מותר לומר אותו בפה". מהי הסיבה שהמעיטו במתן השם אוריאל, אם אורי, אור-שרגא, שהוא בעצמו סגולה, מילא את מקומו של אוריאל, או אם חששו להזכיר את שר האש — לא ברור לי.⁵⁶ מיכאל מולכו⁵⁷ כותב בפירושו, שבסלוניקי היו נותנים את השם רפאל בשינוי השם בימי מחלה. כמו כן סיפר לי יליד פרשבורג, ששם נהגו לתת את השמות הנ"ל לילדים "מסוכנים", הן בשעת המילה, הן בשעת שינוי השם. וכן כתב האיטלקי ר' שלמה ידידיה רפאל נורצי, במבוא לספרו "מנחת שי", שהשם "רפאל" ניתוסף לשמותיו פעם בשעת מחלה.

ה. הסתרת השם

אלטר(ע), באבה, גרונם, זיידה, זיידל, חכם, טשרנא, לוצ, מיטטרלין, מורינ(א), מוריל, מטרונא, מאטה, פאבולי, שוארצמאן

בשמות סגולה היו גם חששות אחרים, חוץ מקבלת טומאה (שעליהם כבר עמדתי בחוברת

"אע"ג דעיקר השם הוא אכתריאל, אולי משום קדושת השם לא רצו לקרות בני אדם כך, אלא כתריאל גם הוא סימן ורמז לתורה" (עי' ברכות ז, א).

⁵⁵ כנראה על-פי הספר רויאל המלאך. הקמיעות מתחילים על-פי רוב בסדר זה: נוריאל מיכאל גבריאל רפאל אוריאל...

⁵⁶ עי' גם זהר, וירא, עמ' רס"ג (דפוס אמשטרדם): אוריאל המלאך לא נחית אצל אברהם.

⁵⁷ לידה וילדות בין יהודי סלוניקי, "עדות", תש"ז, עמ' 261—263.

הקודמת, עמ' 350 ובהערה 34 (שם). רצוי היה, שלא יהיו שם-עצם; ושמות כאלה, "שאינם שמות" עוד, אביא להלן. חיים, נחמה, אלתר, חכם, בעצם אינם שמות עצמים⁵⁷. א. כיוצא בו גם השם רחמים (באיטלקית Clemente), שניתן לילד במיוחד אצל עדות המזרח אחרי עקרות ארוכה, אינו שם עצם⁵⁷. אך יש שמירה שהיא עוד למעלה מזו. בספר המנהגים לאי"ש שו"ב הנ"ל⁵⁸ מובא בשם הספר "מדבר קדמות" להרב חיד"א, מערכת נ⁵⁹, בשם האר"י ז"ל, ש"אביו של נח לא קרא שמו, עד שנתגדל, כי מה שקרא באיתגליי, שלטא ביה עינא בישא". ובהערה שם כתב שו"ב: "ובזהר חי לר' יצחק קאמארנא (בראשית דף ריג) כתיב: והנכון שירשום שמו האמיתי בחילוף לשון שלא יבין שום אדם עד שיתגדל; ומי שאינו עושה כן וקורא בעת מילה שם אמיתי, וקורא לו אלטער ג"כ לא מהנה ולא מידי, אלא אל יקרא לו שום שם, עד שיתגדל".

בהתאם לזה סיפר לי ר' ש"י עגנון, שראה בעיר העתיקה בירושלים תעודה מודבקת בדלתו של חדר יולדת, ובה מעידים שני שכנים בחתימת שמם, שאין ילדים בבית הזה. בשם "שמואל", שהוא בעצם רמז ל"זקן" (עי' לעיל) עם הכינויים הבלתי-מובנים גרונם, בונם⁶⁰, פאבולי, בישוף וכו', נתקיים התנאי של רישום "בחילוף לשון שלא יבין שום אדם". בישוף הוא מכל מקום אנאגראם ("חילוף לשון") של "פיבוש"⁶¹.

ו. שמות חיות

אשר למליון, בנימין זאב וולף, יהודה אריה ליב, יהושע פאלק, יששכר דב בער, נפתלי צבי הירש, שועל פוקס

סוג אחר של שמות, שהוראתם כסגולה פחות או יותר ידועה עד היום, הם שמות חיות. ספר "ברית עולם"⁶² מביא בשם חיד"א: "ובמדינת איטליא נוהגים קצת לשים לבניהם שם חיה, כי אומרים שקבלה בידם, כי זה ינצל מחולאים, ולכן קראו בשמותם של צבי או איל או אריה וכיוצא". ויש רק להתפלל שהרב חיד"א, שבספרו "מעגל טוב", עמ' 129,

57. וכן שמעתי גם על הערבים שבאפריקה הצפונית, שהם קוראים לילדים מסוכנים אבן או בניתא (דינומינאטיב של בינת = בת), ללא נתינת שם כלל.

58. ידוע לי, שהשם רחמים ניתן גם למי שנולד בחודש אלול, הוא "חודש הרחמים", בהקבלה לשמות: פסח, חנוכה, נסים, גדליהו, ניסן.

59. ס"י תחקט, עמ' 108, והערה שם.

60. דפוס לעמברג תקכ"ד, מערכת נו"ן, ערך י' (נח). אך כבר בפירוש "דעת זקנים לבעלי התוספות" ובילקוט שמעוני בשם מדרש אבכיר כתוב לבר' ה, כח: ויולד בן: מתושלח חכם גדול היה ונתן עצה ללמך שלא ימהר לקרוא לו (= לנח) שם, לפי שאנשי דור המבול מכשפים היו, והיו מכשפים אותו אם ידעו שמו.

61. על בונם כשם סגולה עי' להלן.

62. השם שמואל המכונה בישוף מופיע כבר בגט שנמסר לפני מהרי"ל (מנהגים, סוף הלכות גיטין).

63. ספר "ברית עולם" לר' ח"י בלום, ניו יורק 1950.

מרבה בשבחו של הגאון ר' שאול אבד"ק אמשטרדם, בנו של ר' אריה ואחיו של ר' הירשל לוי, אינו מזכיר, שנהגו גם יהודי אשכנז לקרוא לבניהם בשמות חיות. מכל מקום יוצא מדברי הרב חיד"א, שמוצאו מאפריקה הצפונית, שעוד היה מנהג זה זר לו. וכך שמעתי מפי רב, שעלה ארצה לפני שנים מספר מתוניס, ששם אין מנהג זה ידוע. כמו כן בני תימן מחייכים, כשמוזכרים את המנהג ה"מוזר" של האשכנזים להיקרא בשמות חיות. גם אצל יהודי אשכנז אנו מוצאים שמות חיות כנראה רק החל בתקופה, שבה התחילו לקרוא לבניהם בשם וכינוי. ברשימותיו של זאלפעלד, המגיעות עד שנת ה'ק"ט, עדיין אין שמוח חיות, פרט לוולוולין (פעמיים בשנת נ"ח), הבא עוד בלי התוספת "בנימין". סיבה נוספת לקריאת שמות חיות היתה השאיפה להוסיף "כוח חיים" לילד, אחרי שלא נתקיימו הילדים הקודמים. כמו רוב ענייני סגולה, נשתכחה גם הוראת הסגולה שהיתה לשמות חיות בין בני דורי באשכנז. אך עדיין היתה ידועה בעיירות. לי ידועות שתי משפחות באשכנז הדרומית, שבהן ניתנו שמות חיות כתוספת סגולה לשם הקודש עוד לפני 50–60 שנה. השמות היו צריכים להיות שמות של חיות דווקא, ולא של בהמות, הן בגלל היותן "חיה" לפי שמם, והן בגלל הכוח של חיה העודף על כוח בהמה. במיוחד בחרו בשמות חיות, שלהן נמשלו בני יעקב בברכת יעקב. השור, כינויו של יוסף, לא היה שכיח, כיוון שהוא שם בהמה, ולא שם חיה⁶³. אמנם, בצרפת נמצא השם יוסף בכור שור, אבל בו הודגשה מלת "בכור"⁶⁴, ולא "שור". וכבר נקרא שם זה לפני חידוש המנהג של כינויי חיות. יששכר היה צריך להיקרא יששכר חמור, אך החמור נחשב באירופה בהמה בזויה, ושמו שם גנאי⁶⁵. מלבד זאת הזכיר השם את חמור אבי שכם. על-כן בחרו ככינוי ב"דב", בגרמנית בער, בערמן. א. טנדלוי⁶⁶ רוצה להסביר את בחירת השם בער בשורש "בער", המצוי בגרמנית עתיקה (וכן באנגלית), ופירושו "נשא"; ו"בער" כמצורף ל"יששכר" הוא בחינת "ויט שכמו לסבול ויהי למס עובד". הפירוש הוא יפה; אך ספק גדול, אם בזמן, בו חידשו את הצירוף יששכר בער, עדיין השתמשו בגרמנית בפועל baren בהוראת נשא⁶⁶. א. גם דן-נחש לא נתקבל,

63. לשם "יוסף" לא היה נחוץ לתת כינוי לסגולה. שכן ביוסף לא שלטה עינא בישא בין כה וכה ("בן פורת יוסף"). עי', למשל, ברכות כ; נה, ופירוש אור החיים לבר' מט, כא. אף-על-פי-כן, בשמו של ר' יוסף טוב עלם נתחברו שני שמות סגולה: יוסף ו"טוב עלם" (Bonfils) שגם הוא שם סגולה; עי' להלן.

64. בכלל השתמשו בצרפת ובאשכנז בשם פטר (= פטר רחם), כשם שהשתמשו בספרד ב"בכור". עליו כותב ר"מ ׳ן חביב בספרו "עזרת נשים": "ראיתי אנשים רבים דקרו להו בכור, וכמעט אינו ניכר להם שם העצם". "פטר" אינו שם צרפתי, שכן כבר בתחילת ימי-הביניים נהפך בצרפת ל-Pierre. ברשימה שכתב סופר נוצרי בפרפיניאן בשנת 1413 נכתב השם שלוש פעמים Pater. עי' REJ, יד, 1887. עמ' 68.

65. עי' מחזור ויטרי, עמ' 282.

66. Israelit, ז, 1866, מס' 8. עמ' 138.

66א. האטימולוגיה של בער (Bär) היא, בעצם, braun (חום). אבל מובן שאין פשוטי העם

כנראה בגלל נחש מלך בני-עמון או בגלל זוהמא דנחש. נשארו רק הצירופים: יהודה-אריה, בנימין-זאב, נפתלי-צבי (צבי במקום שם הנקבה איילה). לזמנים היה שכיח גם השם שועל-פוקס (ווקש; — מהרי"ל). ונקראו הצירופים גם בלי השמות התנ"כיים: אריה ליב, זאב וולף, צבי הירץ (הירש). לא ברור אם פאלק (ואלק) מתאים ל־Falke, השם הגרמני לעוף טורף, כשם שלא-ברור היחס שבין יהושע ופאלק — היש כאן צירוף מקרי או שם וכינוי? ⁶⁷ גם הצירוף אשר למלין (לעמלא) הוא בגדר חידה. אשר לא נמשל לשום חיה בברכת יעקב; למלין, השה, אינו חיה, וכן אין אנו מוצאים את הצירוף אשר-שה, בדומה ליהודה-אריה, וכד'. ידועות בנות-הצורות של אשר: ענזלין, ענזיל, אנשיל; הזי"ן שבבענזלין, ענזיל, רומזים לאיזו צורה קודמת אצל יהודי צרפת (עי' בחוברת הקדמית, עמ' 344, הערה 9). לולי דמיסטיפנא הייתי אומר, שבצרפת חלה החלפה בין "אנזיל" ובין המלה הצרפתית agnel (בצרפתית מודרנית: Lamm = (agneau) (השה).

ז. שמות המעידים על מכירת ילד ופדיונו

בן ציון, חליפא, חלפון, חלפתא, מאציף, מכלוף, מעתוק(א), מירקאדו(א), עואץ, צדקא, ציון, קומפראדו(א), שחאדי, תחליפא

זהו סוג שמות, שהוראתם כסגולה ברורה, מפני שהם מעידים על מעשה שנעשה לטובת נושא השם — עד כמה שאפשר לומר, שאדם זה נושא שם. בעצם אין כאן שם, אלא מונחי מכירה, קנייה, חליפים, פדייה, או נתינת נדבה. המקור הספרותי העתיק ביותר הוא ספר חסידים; אך השימוש בשמות הללו עתיק יותר, וכן בודאי המנהגים, שעליהם הם מוסבים. בספר חסידים, סי' שס"ה (הוצ' וויסטינעצקי), אנו קוראים: "...כגון ראובן שיש לו בן ונוטה למות ויבא שמעון ויאמר לאביו ולאמו: פלוני בן פלוני, הא לכם שקל, הא לכם ככר ובשר ויין ואני פודה בנכם שיהא בני ויחיה. כך עושים למי שאין מתקיימים לו בנים ואין בו משום נחוש". לפני שאתן את רשימת השמות, אביא דוגמה לאחד השמות הללו ועדות מפורשת, שגם לפי דעת הפוסקים אין שם זה בחינת שם עצם, אלא רק סמל לאיזו תכונה אדם. ר"מ מן' חביב כותב ב"עזרת נשים" ⁶⁸: "מירקאדו אינו שם העצם לאנשים דכל איש ואיש יש לו בשעת המילה כגון אברהם יצחק... אלא משום דנתאו לאבותיהם קרו ליה מירקאדו כלומר קנוי. ויש מי שמתו בניו, כשנולד לו בן אחר, באות השכנות וקונות אותו כדי שיחיה ולכך קרו ליה מירקאדו. וכיון דאינו שם העצם אלא יש לו שם אחר כגון אברהם וכיוצא... אין כותבין בגט דמיתקרי אלא המכונה" ⁶⁹. דברים דומים

חייבים להכיר את האטימולוגיה האמיתית. על-כן טענתי על פירושו של טנדלוי היא רק טענה היסטורית, אך לא טענה בלשנית.

67. "וואלקא" כבר נמצא ברשימות של שנת תתנ"ו, אבל רק כשם בודד, בלי "יהושע" עלידו.

68. קושטא תצ"א.

69. על ההבדל בין "דמיתקרי" ובין "המכונה" מצד ההלכה עי' שולחן ערוך, אבן העזר, קכט.

הוא כותב על "קונפראדור": "דע דשם זה אינו שם העצם לאנשים... אלא משום דנתאו לאביהם ולאמם קרו ליה קונפראדור לכינוי בעלמא כלומר קנוי וכר"⁶⁹. כבר במשנה נזכרים כמה תנאים בשם חלפתא ובתלמוד בבלי (ביצה טו) נמצא השם תחליפא. בין יהודי צרפת של ימי-הביניים היה שכיח מאוד השם מאציף (émancipé) = משוחרר. מלבד זאת נמצאים השמות חלפון, מכלוף (במיוחד במרוקו), חליפא, כליפא, עואץ (= תמורה וחליפים; ועואץ נמצא בכל הארצות הדוברות ערבית, במיוחד בתימן), שחאדי (= נדבה, גם כינוי לשאול)⁷⁰, צדקא, קומפראדור(א), מירקאדור(א) (= קנוי), מעתוק, מעתוקא (= משוחרר). על השם האחרון כותב חיד"א⁷¹: "נהגו במצרים דאשה שאין לה בנים ואחר ילדה בת, קורין לה שם וגם כן קורין מעתוקה על דרך בני ספרד שמכנים קומפראדור וכר". על שחאדי (נדבה) סופר לי: בזמן ההיריון אוספת האם נדבות אצל בני כל שלוש הדתות (יהודים, נוצרים, מוסלמים)⁷². כמו כן כותב דוד ששון על ר' סעדיה חוצין בארם צובא, אביו של ר' צדקא חוצין, רבה של בגדאד, שאסף נדבות (צדקא בערבית) לצורכי בנו, כיוון שמתו עליו הילדים הקודמים, וקרא אותו בשם צדקא⁷³. מוצאים אנו גם מודיפיקאציות של מכירת ילד מסוכן. בספר "חזון ציון, תולדות עלית תלמידי הגר"א", תל-אביב תש"ז, נמסר (עמ' 143), שר' אליהו, אביו של ר' יוסף יואל רבלין, "הפקיר"⁷⁴ את בנו זה לשם סגולה, כיוון שמתו עליו כל הילדים שקדמו, וקרוב המשפחה ראובן כהן אימצו לבן. — חכם צעיר, עולה מקאזאבלאנקה, סיפר לי, שאין נהגים שם למכור ילד מסוכן למכרים, אלא לחברא קדישא, וחברא קדישא נותנת לילד את בגדיו במשך 13 שנות חייו הראשונות. אביא פרטים על מכירת הילד ואימוצו הזמני על-ידי מקורבי ההורים ממה שאספו אחרים ואספתי אני. א. בראואר במאמרו "מילה וילדות אצל יהודי כורדיסטאן"⁷⁵ כותב: "אם מתו ילדים, מוכרים את התינוק לפני יומו השלושים לקרובה אחת. היא קונה את הילד עד הגיעו לגיל 10. יש שהמשפחה קונה לילד (במקרה שלא נמכר) שרידי אריג תכריכים לבגד. גם נותנים "חרב" לילד מסוכן. את הכסף בשביל החרב קונים משלושה צורפים, יהודי, מוסלמי ונוצרי; חורטים בו: אוריאל, רפאל, גבריאל, מיכאל, נוריאל"⁷⁶. מיכאל

69. שם זה נמצא גם ברשימה של יהודים במונפלייר (פרובאנס) משנת 1293 בצורת Conprat. עי' REJ, 1898, עמ' 260.

70. אופייני להבנת בעל "שלחן המערכת" לבעיות אלו, שהוא כותב: "שאל דמיתקרי שחדי ודינו כמו חיים ויבא נטי".

71. שיורי ברכה. — היום מצוי השם "מעתוק" במיוחד אצל יהודי בבל.

72. השווה שבת לב: שטנא בתרי אומי לא שליט.

73. D. S. Sassoon, A History of the Jews in Baghdad, 1949, עמ' 191. — צדקא כשם פרטי נמצא עד היום בין יהודי חלב.

74. השווה את השם מעתוק = משוחרר.

75. "עדות", ניסן תש"י, עמ' 137.

76. חרב כזו היתה ידועה גם באשכנז ופולין, כשמירה ליולדת, בשם "קריימעסער, קראסמעסער".

מולכו, במאמרו "לידה וילדות בין יהודי סלוניקי" (לעיל הערה 57) כותב: ילד שנולד אחרי פטירת אביו קיבל את השם ג'יליבון(א) (= האומלל, ה) נוסף לשם אחר. אם מתו הרבה ילדים, קראו לילד בן-ציון או ציון, במקרה הזה גם מכרו את הילד או לסנדק או לאיזה מקורב. למשך 3 שנים רצופות קיבל הילד לפורים בגד וממתקים מאת הקונה. בבוכארה נוהגים, כפי שסיפר לי זקן בוכארי, לתת לילד שם חיה, "כדי שיחזיק כוח כמו חיה", אם מתו הילדים שקדמו, מכרו את הילד למכר והלבישוהו בגדים לבנים, במיוחד משרידי אריג תכריכים. גם קיבצו ההורים כסף בשביל בגדי הילד אצל מכרים. נתנו לו את השם בן ציון, "כדי שדוד המלך יהיה אביו המאמץ". מר משה ויטאל, יליד רודוס, סיפר לי, שברודוס תרגם מספאניולית לעברית נוסח של פדיון ילד עם נתינת השם מירקאדו: "עד עכשיו היית ברשות אביך ואמך, מהיום והלאה אתה ברשות אביך שבשמים וברשות ר' מאיר בעל הנס אשר ישמרוך מכל רע". האם הדליקה בכל ראש חודש נר שמו, וזרקה מטבע אל השמן. המטבעות נאספו ונשלחו לטבריה. במקרה זה נמכר הילד לא למכר אלא לר' מאיר בעל הנס. בתונים "פודים" או "מוכרים" את הילד ה"מסוכן", לפעמים עוד בהיותו עובר. גם שם מפרים נותנים לתינוק את בגדיו, ולא ההורים. יהודים מיאנינא (יוון) ומבגדאד סיפרו לי על מנהג דומה: לילד שמתו אחיו לפני לידתו מותר לתת רק בגדים שניתנו כנדבה. רק כשהילד דורש בגדים על דעת עצמו, מפני שבגדיו הולכים ובלים, מותר לאב לקנות לו בגדים חדשים. סיפרה לי פאציניטית תימנייה, שבהתחתנה כבר היתה בירושלים, שלפני לידת הבן הראשון הפילה שלוש פעמים. היא הלכה לטבריה ומכרה את עופרה לשמש של קבר ר' מאיר בעל הנס⁷⁶; מלבד זאת אספה בעיר העתיקה של ירושלים מטבעות כסף אצל יהודים, נוצרים ומוסלמים. מן המטבעות עשה צורף עגיל, שנשא הילד, שנקרא "מאיר" על-שם ר' מאיר בעל-הנס, באוזנו הימנית עד סעודת התפילין שלו. לפני לידת בנה השני היו שוב שלוש הפלות, והיא הלכה למערת אליהו הנביא בהר הכרמל, מכרה את העובר לשמש שם, וקראה את שמו "אליהו". בהיותם בני חמש שנים נקנו הבנים בחזרה על-ידי ההורים. כשנולדה הבת הראשונה נמכרה לשכן, זקן תימני, שצווה בחלום לקנות את הבת. הוא קנה לה את כל בגדיה עד יום חתונתה. הבת קיבלה בשעת המכירה את השם הספרדי (!) מירקאדא. סיפרה לי מארוקנית צעירה, שאחיה הצעיר ממנה נקרא שמעון על שם ר' שמעון בר יוחאי, שאל קברו הלכו הוריה לפני לידת הבן. בגלל חולשתו אחרי הלידה נמכר הילד לחכם שכן, שחינך וכלכל את הילד עד היותו "בר מצווה", כאילו הוא בנו. — יליד פרסבורג סיפר לי, שגם שם נהגו למכור ילד "מסוכן" לשכן או, אם אפשר, לחתן וכלה שבין מכרי המשפחה, ושנהגו לקרוא ילדים אלה בשמות כגון רפאל, מיכאל, גבריאל. — המקרה האחרון של מכירת ילד באשכנז, שנודע לי עליו, חל בשנת תר"ל (1870) בקירוב, כשאחד מתלמידי הרב הווירצבורגי מכר על-פי עצת רבו ילד שנולד

76. בתימן נפוץ המנהג למכור את הילד כשעדיין הוא במעי אמו לחכם או לכהן.

לו, אחרי שמתו ילדים קודמים. אך במקרה זה לא ניתן לילד שם סגולה. על המנהג למכור ילד "מסוכן" דווקא לחתן ולכלה, מפני שהם בחזקת בני מזל, שמעתי גם מיהודים אשכנזים, בני העיר העתיקה בירושלים, גם מפרושים וגם מחסידים. — קריאת השם בן ציון⁷⁷ או ציון כסגולה לילדים, כשלא התקיימו הילדים הקודמים, נפוצה מאוד⁷⁸. אפשר שבחרו במלה "ציון" מפני שהוא שם של דומם, ולא של אדם, ובכך השמירה.

ה. קריאת בנים בשמות המשיח

שמות המשיח ניתנו לילד לא כסגולה, אלא כנראה מתוך געגועי כל אם בישראל בימי הביניים, שתלד היא את המשיח. השם "משיח" כשם עצם נמצא עד היום בין יהודי בוכארה, פרס ויוון. כמורכב נמצא רמז למשיח בשם מנחם ציון, שהיה נפוץ בימי הביניים בין יהודי אשכנז. כך נקרא, דרך משל, אבירזקנו של המהרש"ל (עי' בחוברת הקודמת, עמ' 346, הערה 19), וכן בעל ספר "הציוני", ר' מנחם ציון בר' מאיר משפירא. מן השמות המשיחיים הידועים לנו מיש' ט, ה: פלא יועץ, אל גבור, אבי עד, שר שלום, ידועים עד היום השמות "יועץ", במיוחד אצל האשכנזים, ו"שר שלום", הידוע לנו במיוחד מתקופת הגאונים. ידוע גם הרב האיטלקי אביעד שר שלום באזילה, מחבר הספר "אמונת חכמים" (מאנטובה ת"צ). מתוך צירוף השם אביעד אין להטיל ספק בהנחה, שהשם "שר שלום" ניתן כשם משיח. וכן קראו בשמות "צמח" (יש' ד, ב; זכ' ג, ח; ו, יב) ⁷⁷ ובשמות "מבשר" ו"ישועה" (יש' נב, ז: מה נאוו על ההרים רגלי מבשר... משמיע ישועה). אופייני למהלך-רוחה של משפחה מסוימת, ששם אבי בעל ספר "נחלת יוסף"⁷⁸, רב בעדן, היה ישועה, וששם אחיו היה שילה — שניהם שמות משיחיים. "שילה" הוא אחד מארבעת שמות המשיח המובאים בסנהדרין צה, ב: ינון, שילה, חנינא, מנחם. כולם מובאים שם על-ידי תלמידים, שמצאו בהם רמז לשם ראש ישיבתם. אך "שילה" כבר היה מקובל כשם המשיח, כפי שמסתבר מתרגום אונקלוס, המתרגם "עד כי יבא שילה": "עד דייתי משיחא". וכן מקובל השם "ינון": "שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם... שמו של משיח, דכתיב: לפני שמש ינון שמו"⁷⁹. בימי התלמוד עדיין לא נהג השם דוד, ואנו מוצאים אותו רק מתקופת

77. אצל אשכנזים ידוע רק השם בן ציון. הוא נזכר כבר בתלמוד בבלי: קידושין עא. ואילו ר"מ ן' חביב כותב להפך: "לא ראיתי מי שנקרא בן ציון, אבל ראיתי מי שנקרא ציון בעיר ניקופול" ("עזרת נשים").

78. העצה לתת את השם "בן ציון" לסגולה נמצאת גם בספר "משכיל אל דל" לר' הלל ליכטנ-שטיין (ל"ש); אם התינוק הוא בת, יועץ המחבר לתת את השם בת ציון. אבל גם הוא אינו נותן הסבר לשם.

79. בצרפת אנו מוצאים את השם צמח גם בצורתו הלועזית: "קרשין" = *Croissant*, *Creyssant*, והוא נמצא רק אצל יהודים. הנוצרים נקראו בשם הלאטיני *Crescens*. בספרד נקרא צמח: קרישקאש.

78. ספר "נחלת יוסף" לר' שמואל בן יוסף מ' ישועה, ירושלם תרס"ד.

79. פסחים נד, א; בראשית רבה פרשה א. פרקי רבי אליעזר, ג.

הגאונים והלאה. מאז נעשה אחד השמות הנפוצים ביותר. אין ראיות ברורות, שניתן השם דוד כשם משיחי, פרט לצירופו עם כינוי אחד הבא עדיין ב"בית שמואל", אבל למעשה כבר נשכח מזמן, הוא הכינוי "כרעפיר"⁸⁰, ופירושו: הנמשח בשמן המשחה (χρυσόφορος) או (χρυσμαφόρος).

סיכום על קריאת שמות סגולה

הצד השווה שבכל שמות הסגולה הוא, שלא ייתנו מקום אחיזה למזיקים. השתמשו בשיטות שונות, שתכליתן להסתיר מפני המזיקים את מציאותו של ילד מסוים: (א) אין כאן ילד כלל: אלתר, וכד'; (ב) אין כאן נושא שם (והשם הוא דבר של ממש לגבי המזיקים): 1. במקום שם ניתנו תארים: מנחם, בינבינישתי, בנונידא, אויבונה. ויש ביניהם שניתנו גם לבנים וגם לבנות: נחמה, שמחה, ירוחם, מכלוף, גרונם, זוסלין (על־פי ספר השמות), 2. ניתנו שמות שאינם אינדיבידואליים: חכם; או סתם אדם: טוב עלם (bonfils), גוטקינד, זונדל, ברודר⁸¹, זיידה, בונם⁸² (bonhomme), גוטמן, בונאפיליא; (ג) אין כאן בן לאב ולאם של בשר ודם: בן ציון. זה דומה במקצת להמצאת אודיסיוס: "שמי הוא אוטיס" (= איש־לא); (ד) אין כאן בן להורים ראובן ואשתו, שעליו נגזר הדין, אלא על־ידי מכירה יש כאן בן להורים שמעון ואשתו, שעליו לא נגזר הדין — מכירת הילד; (ה) שינוי השם. הסברה היא כמו בשיטה (ד): אין כאן ראובן, שעליו נגזר הדין, אלא שמעון, שלא נגזר עליו אותו הדין⁸³.

80. העיין שבשם כרעפיר אפשר שהיא טעות סופר. כיוון שלא נהוגה כתיבת עיין בלעזים בלתי אשכנזיים; והרי הכ"ף בראש השם כרעפיר כבר מעידה כשהיא לעצמה, שהשם אינו יכול להיות אשכנזי. על־כן סבור אני שנכתב השם לכתחילה: כריספיר, או: כריספור.

81. מהרש"ל: "כן דרך העולם, שכן שגולד אחר מיתת אביו קורין לו ברודר".

82. הצירוף שמחה־בונם רומז, כנראה, שהשם "שמחה" הוא לשון סגי נהור. כך הסיק בחריפותו כבר בעל "טיב גיטין": "בונם־בנימין, בן אוני, הוא ההיפך של שמחה". בעצם היה כאן מקרה אֲבִל (השווה "מסכת שמחות" ו"הלכות שמחות" במקום "מסכת אבלות" ו"הלכות אבלות"). אפשר, כמובן, שהוענק השם בהקבלה ל"נחמה". הצד השווה בהם שהם שמות נקבה בשביל בן־זכר. — ש"בונם" הוא bon homme, ולא bon nom (= שם טוב) מסתבר מכך, ש"בית שמואל" כותב: בונמא "במדינות אלו". והאל"ף הוא סימן לדגישת ההגה האחרון אצל האשכנזים בשמות כגון בילא (belle). עי' מהרי"ל, הלכות גיטין. ה"מרדכי" כותב: בונמי (פרק השולח גט, סימן שסח). לפי דעת ד"ר משה קטן, בונמי הוא bon ami. כנראה התמזגו ב"בונם" שלושה שמות: שני צרפתיים ועברי אחד (בנימין).

83. מחבר "ספר מצוות גדול", מצוות עשה, סי' יד, מביא הסבר ראצינאליסטי יותר. למאמרו של ר' יצחק בתלמוד בבלי ראש השנה יד: "ד' דברים מעבירים רוע הגזירה" הוא מעיר: "שינוי השם אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים". וכן מפרש הר"ן שם: אין אני אותו האיש אלא אחר, וצריך אני לתקן את מעשי.

כפי שאמרתי למעלה, טושטשה הוראת הסגולה של שמות על-ידי הנחלת שמות בתוך המשפחות — מנהג שתחילתו, אגב, אצל היהודים לא לפני התקופה ההלניסטית. דבר אחד מתברר ממחקר זה: כשננפה את שמות הסגולה הלועזיים משמות הלעז, שהשתמשו בהם היהודים בימי־הביניים, ירד מספר השמות הלועזיים, במיוחד של גברים, למינימום. מסקנה זו סותרת את דעתם של צונץ וזאלפלד, שרצו להוכיח דווקא, שכבר בימי־הביניים השתמשו היהודים ללא סייג בשמות של העמים שישבו בקרבם. במיוחד היתה צריכה להפליא את המחברים האלה העובדה, שרוב השמות הלועזיים שבהם השתמשו היהודים לא היו נהוגים באותה תקופה אצל העמים המארחים. היה רצוי לעקוב גם אחרי מתן שמות סגולה והמנהגים בשעת נתינתם אצל העמים המארחים. אך זה כבר חורג ממסגרת מחקרנו.

תיקוני־טעויות לפרקים הראשונים של המאמר (תרביץ, כה, חוב' ג)

עמ' 348, שו' 9, במקום: לפני מנהג פפד"ם — צ"ל: לפי.

עמ' 348, שו' 7 מלמטה, כל הפסקה החל ב"אחרי כל מה שביררנו" עד סוף העמוד, מקומה בעמ' 352, שו' 2, אחרי "אשכנזים חיים".

עמ' 349, שו' 16, במקום: זהות מוכחת — צ"ל: זהותם.